

Yayımlayan
İLİM YAYMA CEMİYETİ
İstanbul 1999

ISBN

Yayın Kurulu

Doç. Dr. M. A. Yekta Saraç
Doç. Dr. Fatih Andı – Y. Doç. Dr. Musa Duman
Doç. Dr. Hayati Develi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Kemal Beydilli – Prof. Dr. Necat Birinci – Prof. Dr. Osman F. Sertkaya
Doç. Dr. Fatih Andı – Doç. Dr. Hayati Develi - Doç. Dr. Yekta Saraç
Y. Doç. Dr. Mustafa Çiçekler - Y. Doç. Dr. Musa Duman

İrtibat Adresi

Doç. Dr. Hayati Develi
İ.Ü. Edebiyat Fakültesi
34459 Beyazıt İSTANBUL

Tlf.: 513 97 07 (1304) Faks : 511 24 67
Elmek : develi@istanbul.edu.tr

Baskı-Cilt

İLİM YAYMA CEMİYETİ GENEL MERKEZİ
Şeker Ahmetpaşa Sk. İbnülemin Han Kat 5 Bakırcılar / İstanbul

Tlf. : 522 18 18 – 522 40 06 – Faks : 522 80 56

İLMÎ ARASTIRMALAR

Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri

Hakemli Dergi

İlim Yayma Cemiyeti, İstanbul 1999.

8

hiç kimseyi görmez idim. Ne zaman ki sizden ümidimi kesip ümidimi yüce Tanrıya bağladım ise, gönlümün içinde bir kapı açıldı. O kapıdan baktığım zaman her ne dileğim varsa, buldum. Ca'fer-i Sâdık "Şimdi hepsini bırak, o kapıyı bırakma" dedi.

Yine Ca'fer-i Sâdık; herhangi bir kişi "Yüce Tanrı yukarıda, yahut aşağıda falan yerdendir", ya da "Yüce Tanrı falan şeydendir <dese> kafir olur" dedi.

Yine herhangi günah önce korku ile olsa, sonra pişman olup özür dilese, o kul yüce Tanrıya yakın olur. Yine herhangi taat ki öncesinde korku olmadan, sonrasında tekebürlü ile gönlü emin etse, o taat kulu Tanrı dergâhından uzak eder.

Yine kul, Tanrı emrini tutucu olarak, kendini beğenip kibirli olursa, o kul asi olur. Eğer asi olup korku olsa, o kul kendini beğenip Tanrı emrini tutan kulların kafilesindedir.

Yine Ca'fer-i Sâdık'tan "Sabreden derviş mi daha iyi, yoksa şükreden zengin mi?" <diye> sordular. <Yine> "Sabreden derviş daha iyidir" diye cevap verdi. "Çünkü zenginin gönlü malı ile birlikte. Dervişin malı olmayıp sabrı olduğu için gönlü yüce Tanrı iledir".

Yine yüce Tanrıyı hatırlamak şöyle olur ki Yüce Tanrıdan başka her şeyi unutursun. <Yine> mümin nefsinden geçen kişidir. Ârif o kimsedir ki her şeyden geçip hakk rızasını dileyerek hakkı tanır. Yine herhangi bir kişi dünya için nefsini kınasa, keramet bulur. Herhangi bir kişi Tanrı için nefsini kınasa, Tanrıya erişir. Yine "Ben sır yolunu bana 'deli' dedikleri zaman tamamiyle ayan gördüm" dedi. Yine "Her kimin düşmanı âlim olursa o iyi bahtlılık işaretidir" dedi.

Yine "Beş türlü insanın sohbetinden uzak durunuz" dedi. Önce; yalancı kimseden, ikinci; sana fayda düşünüp zararı dokunan ve zarar olduğunu bilmeyen o ahmak kimseden, üçüncü; sana lâzım olduğu zaman yardım etmeden cimrilik eden o cimri kişiden, dördüncü; gereken zamanda senden yüz çeviren ve seni zâyi eden o yüreksiz kişiden, beşinci; her yerde bir lokma için seni zemmeden o himmetsiz fâsık kişiden. Yine yüce Tanrı dünyada cennet (ve) cehennem yaratmıştır. Dünya cenneti âfiyettir, cehennemi belâdır. Yine âfiyet; işini yüce Tanrıya bırakıp tevekkül kılmandır. Belâ; kendi işini kendinden görüp ben yaparım demendir.

Yine, eğer fena kişiden ziyan olsa idi, Âsiye Hatuna firavundan ziyan gelirdi. <Yine> eğer iyiden fenaya fayda gelse idi, Nûh Peygamber aleyhiselâmdan hatununa fayda gelirdi.

Her iş yüce Tanrının kudretindedir. *Vallâhü alem.*

Göktürk tarihinin meseleleri:

ESKİ TÜRKLERİN KAĞAN SEÇİMİ ÜZERİNE GÖKTÜRK YAZITLARINDAKİ İKİ ATA SÖZÜ*

Osman Fikri SERTKAYA**

Göktürk yazıtlarında geçen ata sözleri üzerinde Türkiye'de ilk defa merhum hocam Ahmet Caferoğlu durmuş ve 1930 yılında yayımladığı "Orhun âbidelerinde atalar sözü" adlı makalesinde, Tonyukuk anıtında geçen ve kağanın seçimini anlatan şu ata sözünü zikretmiştir.¹

*kagan mu kısayın tidim. sakındım. /
toruk bukalı semiz bukalı irakda böngser
semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş
/ tiyin ança sakındım. anda kisre tenğri
bilig birtük için özüm ök kagan kışdım.*

Bu güne kadar çeşitli neşirlerde çeşitli kişilerin değişik tefsirleri ile açıklanan bu ata sözünde etü. *buka* > ttü. *boğa* kelimesi ile Türk beylerinin kastedildiğini zannetmekteyim.

Bu ata sözünün geçtiği satırlarda dikkat edilmesi gereken husus, kağan seçiminden önce kağanın nasıl seçildiğini bildiren değer ölçüsünün "ata sözü" şeklinde geçmesidir.

Kağan seçimini anlatan bir başka örnek de Taryat/Terhin anıtında geçmektedir.

Taryat anıtı 753 yılın yaz ayında ikinci Uygur kağanı *Moyun Çor*'un adına Göktürk harfleri ile yazılarak Terh nehrinin kenarına dikilmiştir. Üç parçaya ayrılmış olarak bulunan 30 satırlık bu anıtın 747-748 yılları olaylarını anlatan Güney yüzünün 4.-6. satırlarında bir ata sözü geçmektedir. Bu ata sözü *küsgü yılı* (748)'ni anlatan şu cümle içerisinde yer almaktadır.

* Bu bildiri, 12-16 Haziran 1989'da Norveç'in baş şehri Oslo'da toplanan Permanent International Altaistic Conference (PIAC)'ın 32. toplantısında sunulan "Probleme der köktürkischen Geschichte: Zwei Sprichwörter in den köktürkischen Inschriften über die Kaganwahl bei den Altürken" başlıklı bildirin Türkçesidir. Almanca metnin neşri için bk. *Altaica Osloensia*. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo, June 12-16, 1989, Edited by Bernt Brendemoen, Oslo 1991, s. 287-293; Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri/Probleme der köktürkischen Geschichte/Some Problems of Köktürk History*, Ankara, 1995, s. 193-199.

** Prof. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.

¹ Ahmet Caferoğlu, "Orhun abidelerinde atalar sözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, I, 3 (1929), s. 11-14 (43-46).

(a)nta k(i)sre küsgü yılıka

.....

.....

k(a)ra bod(u)n tury(ı)n k(a)g(a)n (a)t(a)di.

t(e)n̄gride bolm(i)ş (i)l (i)tm(i)ş b(i)lge k(a)g(a)n (a)t(a)di.

(i)l b(i)lge k(a)g(a)n (a)t(a)di.

Bu ibarede ... ile gösterdiğim iki satırda bir ata sözü vardır. Görüldüğü gibi bu ata sözü cümleden çıkarılınca cümle bozulmamaktadır. O halde bu ata sözünün "kara bodun" un kağanı tayin etmesinden veya başka bir söyleyişle kağanı seçmesinden önce zikredilmesinin sebebi, muhakkak ki kağanın hangi ölçüler içerisinde seçildiğini açıklamak içindir.

Ben, transkripsiyonunu daha sonra yapacağım bu ata sözünün transliterasyonunu şöyle yapmaktayım.

: |k| :)>>J>H : ANY : JxeyHPI

: |k| : J>Y>H : ANY : JxeyHPI

S²YN²L²G²D² : K²WÇ : K¹R¹ B¹WD¹N¹ : T²MS² :

S²YN²S²ZD² : K²WÇ : K¹R¹ S¹WB¹ : R²MS² :

Taryat anıtını ilk yayımlayan Mogol âlimi M. Şinehuu, bu ata sözünü şöyle transkripsiyonlamakta ve tercüme etmektedir.

sin äligdä küç kara bodun ätmis

sin sizde küç kara sub ärmis

"Tıy k svoyemu gosudarstvu primknul silnyıy prostoy narod.

Tıy u sebya imel sil'nyuyu prostuyu bodu / ogromnyıye vodıy i zemli /." ²

(Sen kendi devletine güçlü âdi (basit) halkı kattın.

Sen kendinde güçlü âdi (basit) su / büyük sular ve yer/ sahibi idin).

M. Şinehuu'dan sonra Taryat anıtını ikinci defa olarak önce Rusça³, sonra da İngilizce⁴ yayımlayan Rus âlimi Sergey G. Klyaştorıny, bu ata sözünü şu şekilde transkripsiyonlamakta ve tercüme etmektedir.

(ä)sinl(i)gdä-küç-k(a)ra bod(u)n ... (e)tm(i)ş

(ä)sins(i)zdä-küç-k(a)ra sub-(ä)rm(i)ş

"If power is in the hand of a sound person,

² M. Şinehuu, "Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal = Novıy pamyatnik orhonskoy pis'mennosti Taryata [Taryat'tan Orhon yazısının yeni anıtları]", *Studia Archaeologica*, Institutı Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VI, Fasc. I, Ulaanbaatar, 1975, s. 91-92; M. Şinehuu, "Orhon-Selengiyn runi biçgiyn şine dursgal = Novıy pamyatniki orhono-selengiyskoy runičeskoy pis'mennosti [Orhon (ve) Selenga'dan köktürk harfli yeni yazıtlar]", *Studia Archaeologica*, (Arheologiyn Sudlal), Institutı Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VIII, Fasc. I, Ulaanbaatar 1980, s. 33-35.

³ Sergey G. Klyaştorıny, "Terhinskaya nadpis' (predvaritel'naya publikatsiya) [Terhin yazıtı (ön yayım)]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1980/3, s. 92-94.

⁴ S. G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription [Terhin yazıtı]", *Acta Orient. Hung.* Tomus XXXVI, Fasc. 1-3, (1982) 1983, s. 343-345.

it keeps the whole people in order;

If power is in the hand of an unsound person,

it becomes spring-water"

(Eğer güç/kuvvet şayanı itimad bir kimsenin elinde olursa,

o kişi bütün milleti intizam içerisinde idare eder;

Eğer güç/kuvvet şayanı itimad olmayan bir kişinin elinde olursa,

o kişi yer altı suyu gibidir")

M. Şinehuu'dan sonra yazıtı Moğolistan'da yeniden yayımlayan Buhatin Bazilhan ibareyi şu şekilde okumuştur.⁵

anta kesre küskü yılka altın elig itim. üç kara bod/un/... amtı en sizde küç kara sub ermişkara bodun turayan kağan... atadı...

"Tüühıy daraa hulğana hıld altan ulsıg huraav. Gurvan ovgiyn harts har'yaat tümen... daraa n' byreldüünd Küç Kara Çub baysan. Harts irgen Turayan haan... gedj herlev".

M. Şinehuu, Sergey G. Klyaştorıny ve Buhatin Bazilhan'dan sonra Taryat anıtını dördüncü defa olarak önce muhtasar bir şekilde İngilizce⁶, sonra da geniş bir şekilde Türkçe⁷ neşreden Türk âlimi Talât Tekin, bu ata sözünü ilk iki nâşirden daha değişik bir şekilde açıklamaktadır. Tekin bu ata sözünü şöyle transkripsiyonlamış ve tercüme etmiştir.

sinl(e)gde küç kara bodun t(e)m(i)ş

sins(i)zde küç kara sub (e)rm(i)ş

"... (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş (idi): (Atalarımızın)

mezarları sizde. (Muhtaç olduğunuz) kudret Kara Su'dur (dediler)".

Bu ata sözünün birinci ve ikinci cümlelerinin ilk kelimesi M. Şinehuu tarafından sin "sen" şeklinde teşhis edilmiştir.

Sergey G. Klyaştorıny birinci ve ikinci cümlelerin ilk kelimesini (ä)sin şeklinde tespit etmiş ve bu tespitini de (ä)sinli(i)gdä "şayanı itimad olanda" ve (ä)sins(i)zdä "şayanı itimad olmayanda" şeklinde tercüme etmiştir. Yani Klyaştorıny birinci ve ikinci cümlelerin ilk kelimesini aynı kelimenin pozitif ve negatif ekli şekilleri kabul etmektedir.

B. Bazilhan metni diğer nâşirlerden oldukça değişik bir şekilde okumaktadır. Mevcut malzemeye göre bu okunuşun sıhhati şüphelidir.

T. Tekin ise birinci ve ikinci cümlelerin ilk kelimelerini ayrı iki kelime olarak teşhis etmektedir. Tekin, birinci cümlelerin ilk kelimesini sinl(e)g "mezarlık" kelimesinin lokatifli şekli olan sinl(e)gde şeklinde teşhis etmekte, ikinci cümlelerin ilk

⁵ Buhatin Bazilhan; "Terhiyn türeg biçees [Türkçe Terhin yazıtı]", *Studia Mongolica*, Tom VIII (16), Fasc. 12, Ulaanbaatar 1982, s. 174-175.

⁶ Talât Tekin, "The Terkhin Inscription [Terhin yazıtı]", *Acta Orient. Hung.* Tomus XXXVII, Fasc. 1-3, 1983, s. 47 ve 50.

⁷ Talât Tekin, "Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi", *Bulleten*, XLVI, Ekim 1982, Sayı: 184, 1983, s. 805 ve 809.

kelimesini *sin* "mezar", ikinci kelimesini de *siz-de*, yani birinci çokluk şahıs zamirinin lokatif hâli olarak anlamaktadır.

Ben ise her iki cümlelerin ilk kelimelerini dört nâşirden daha ayrı bir şekilde analiz ve teşhis etmek istiyorum.

a) Birinci ve ikinci cümlede noktalama işareti olan : 'dan önce yedi işaret vardır. Bu işaretler ince sıralı ses değerine sahiptir. Her iki cümledeki bu yedi işaretin son iki sesi olan *D*²'nin transliterasyonu ancak *-de* şeklinde transkripsiyonlanabilir. Bu ek lokatif ekidir.

b) İkinci cümlede lokatif ekinden önce gelen *S*²*Z*'in transliterasyonu, ancak *-s(i)z-* şeklinde transkripsiyonlanabilir. Bu ek negatif ekidir.

c) İkinci kelimedeki eki negatif eki olarak kabul ettiğimiz zaman, birinci kelimedeki *L*²*G*²'nin transliterasyonu ile ifade edilen eki de negatif ekinin zıddı olan pozitif fonksiyonlu *-l(i)g-* eki olarak kabul etmek imkânı doğar.

d) Eğer birinci ve ikinci cümlede *S*²*Y**N*² işaretleri ile ifade edilen isim gövdesinde, ilk cümlede pozitif ikinci cümlede de negatif fonksiyonda ek geliyorsa, bu kelime her iki satırda da aynı anlamda olmalıdır.

*S*²*Y**N*² transliterasyonu ile ifade edilen bu kelimeyi, ben de T. Tekin'in ikinci satırda transkripsiyonladığı gibi *sin* şeklinde teşhis ediyorum. *sin* "el-kabr, mezar" kelimesi, çeşitli kaynaklarda Çince'den Türkçe'ye geçen bir kelime olarak kabul edilmektedir.⁸

Bu kelimenin ikinci cümledeki kullanılışı *sinsiz* şeklinde negatif fonksiyonda olursa, birinci cümledeki kullanılışı da *sinlig* şeklinde pozitif fonksiyonda olur. Bu gün Türkiye Türkçesi'nde birincisi olumlu ikincisi olumsuz olmak üzere zıt anlamlı olan

Ttü. <i>yerli yersiz</i>	<	etü. <i>yirliĝ yirsiz</i>
Ttü. <i>güçlü güçsüz</i>	<	etü. <i>küçlüĝ küçsüz</i>
Ttü. <i>vakitli vakitsiz</i>	<	otü. <i>vaktliĝ vaktisiz</i>
Ttü. <i>kuvvetli kuvvetsiz</i>	<	otü. <i>kuvvatliĝ kuvvatsiz</i>

vs gibi bazı ikilemelerde de bu gramer yapısına sahip kullanılışları görüyoruz. Dolayısıyla T. Tekin'in *sinl(e)g* "mezarlık" okuyuşunu kabul edemiyorum. Çünkü *sinleg* kelimesi etü. 'de *sin* "kabir" isim gövdesinden *-le-* isimden fiil yapma eki ile yapılan *sinle-* fiilinden *-g* eki ile, *sinleg* şeklinde yapılmış bir isim olup "kabristan, mezarlık" demektir. etü. *sinleg* > eat. *sinle* "kabristan, mezarlık" kelimesi, bir çok kabirin, bir çok mezarın bulunduğu yerdir. Başka bir söyleyişle birden fazla *sin* bir araya geldiğinde *sinleg* > *sinle* "kabristan, mezarlık" teşekkül eder. Burada her iki satırda geçen ilk kelimeyi niçin tek kabir anlamına gelen *sin* kelimesi olarak kabul ettiğimi açıklamayı az sonraya bırakarak, cümlelerin diğer kelimelerinin analizine geçiyorum.

Bu cümlelerde cümlelerin failinin nominatif yani yalın hâlde bulunduğunu göz önüne alıp, ilk cümlelerin failini *kara bodun*, ikinci cümlelerin failini de *kara sub* olarak

⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, [Türkçenin 13. Yüzyıl Öncesinin Etimoloji Sözlüğü], Oxford 1972, 832a-b. s: n 'tomb'.

kabul ediyorum. Her iki cümlelerin faillerini cümlelerin baş tarafına alıp, ata sözünü transkripsiyonladığımızda şu kurallı cümleleri elde ederiz.

*K*¹*R*¹ ' *B*¹*W**D*¹*N*¹ : *S*²*Y**N*²*L*²*G*²*D*² : *K*² *W*Ç : *T*²*M**S*² :

*K*¹*R*¹ ' *S*¹*W**B*¹ *S*²*Y**N*²*S*²*Z**D*² : *K*² *W*Ç : *R*²*M**S*² :

İlk cümlelerin ilk ve ikinci kelimeleri kesin olarak *kara bod(u)n* : *sinl(i)gde* : şeklinde okunabilmektedir. Diğer iki kelimededen üçüncüsü, Şinehuu, Klyaştorımy ve Tekin tarafından her iki cümlede de *küç* şeklinde transkripsiyonlanmıştır.

*Λ*¹*N*¹ *K* *W*Ç harfleri ile yazılan üçüncü kelime etü. *küç* > ttü. *güç* şeklinde transkripsiyonlanabildiği gibi, bu kelime etü. *köç* > ttü. *göç* şeklinde de transkripsiyonlanabilir. Ben, meslekdaşlarımdan *küç* "zor, güç" okuyuşlarına karşılık *köç* "göç" şeklini tercih ediyorum.

Üçüncü kelimenin *köç* şeklindeki teşhisi, fiilin Tekin'in okuduğu *t(i)m(i)ş* " demiş, söylemiş" yerine Şinehuu ve Klyaştorımy'un *(i)tm(i)ş* [*(ä)tm(i)s* / *(e)tm(i)ş*] şeklindeki okuyuşlarının doğru olduğunu gösteriyor. Yani bu cümlelerin fiili *köç it-* "göç etmek"tir. Zaten yazıtta Türk milletinin göçebe olduğu ... *ol yerimin subumın konar köçer men* "o toprağında suyumda konar göçerim" cümlesinde de belirtilmektedir. Kısacası *köç it-* fiili bu metnin yazıldığı çağda Türk milleti için yabancı bir mefhum değildir.

Bu okuyuşlara dayanarak şu cümleyi elde ediyoruz:

kara bodun *sinligde* *köç itmiş*
fail yer tamlayıcısı fiil

"Halk 'mezar'ın bulunduğu araziden göç etmiş".

köç it- > *göç et-* fiili ttü.'de " ... ablatif ... datif..." kalıbı ile kullanılmaktadır. Meselâ: Ankara'dan İstanbul'a göç etmek. Fakat bu mefhum sadece ablatif ile de kullanılabilir. "Ankara'dan göç etmek" gibi. Etü. cümlede ise *sinlig* ismi *köç it-* fiiline lokatif eki ile bağlanmaktadır. Ancak bu cümlede lokatif ekinin ablatif fonksiyonda olduğunu da söylemeliyiz.

İkinci satırın fiili olan *(i)rm(i)ş*, *ir-* fiilinin öğrenilen geçmiş zaman şeklidir. Dolayısıyla ikinci satırda fiilden önce gelen kelimeyi etü. *küç* > ttü. *güç* şeklinde, sıfat fonksiyonunda bir kelime olarak, kabul etmek gerekiyor. Böylece ikinci satırı da şöyle okumak mümkün oluyor.

Kara sub *sinsizde* *küç* *irmiş*
fail yer tamlayıcısı zarf fiil

"kara su (ya tahammül) "mezar" sız olunduğunda güç imiş".

Bu okuyuşlara dayanarak aslı transkripsiyonu şu şekilde yapmak istiyorum:

sin(i)gde : *köç* : *k(a)ra bod(u)n* : *(i)tm(i)ş* :

sins(i)zde : *küç* : *k(a)ra sub* : *(i)rm(i)ş* :

Moyun Çor'dan önceki ilk Uygur kağanı *Kutlug Bilge Köl Kagan*'ın devrini anlatan manzum bir metne ait olduğunu zannettiğim bu iki cümlelerin anlamını daha açık kavramak için, şu üç husus hakkında açıklama yapmam gerekiyor.

1. *sinl(i)gde köç (i)t-* mefhumu nasıl anlaşılmalı?
2. Etü. *k(a)ra sub > ttü. kara su* ne anlama geliyor?
3. Bu iki cümle niçin devrik cümle halindedir?
4. Terh yazıtında niçin *köç-* fiili yanında *köç it-* birleşik fiili geçer?

1. *sinl(i)gde köç (i)t-* "Mezar"ın bulunduğu arazi/mahal'den göç etmek".

Orta Asya kültürü ile uğraşanlar bir çok konunun Türk-Moğol-Çin vs gibi komşu kavimlerde müşterek olduğunu tespit etmişlerdir. Birçoğunun aslı kaynağı henüz tespit edilemeyen bu müşterek unsurlardan birisi de "ölüm kültü"dür.

Başta J. J. M. De Groot'un meşhur eseri *Çin'in Dinî Sistemi [The Religious System of China]*⁹ dan ve konu ile ilgili olan diğer kaynak eserlerden öğrendiğimize göre, Orta Asya'da kağan mezarı mukaddesti.

Eski Türk inancına göre kağan gökten *KUT* alırdı. İlk Uygur kağanının unvanı *Kutlug Bilge Köl Kagan*'dır. Daha sonraki Kağanların unvanlarının da umumiyetle *kün tengride kut almış* veya *ay tengride kut bulmuş* vs gibi şekillerde başladığı herkesçe bilinmektedir. Uygur kağanlarının bir başka unvanı da *Idukkt* idi.

Çinlilerde ve Türklerde atada mevcut olan *KUT* ata ile birlikte gömülürdü. *KUT* bu yüzden mezardan dilenilirdi. E-28 (Altun Köl I) yazıtında ruhun tekrar aralarına dönmesi için yalvarılmaktadır. Bu yüzden mezarlar her devirde mukaddes sayılmıştır. Eğer bu mezarlardan ayrılırsa, veya o mahal terkedilirse, *KUT* kaybolurdu. O zaman da kötü şeylere karşı durmak, tahammül etmek mümkün olmazdı.

Kağan öldüğü zaman *KUT*'uyla birlikte gömülürdü. Dolayısıyla Kağan mezarları "kutlu" (< etü. *kutlug*) bir makam idi. Yapılacak mühim bir işten önce, meselâ bir muharebeden veya bir harpten önce Kağan mezarı ziyaret edilir *KUT* alınırdı. Herhangi bir şekilde mezarın açılması *KUT*'u bozacağı gibi, bu mezarın bulunduğu mahalın kaybı da *KUT*'un kaybolması demektir. *KUT*'u olmayan bir kavmin de felâkete uğrayacağı muhakkaktı.

2. etü. *k(a)ra şub > ttü. kara su.*

Eski Türk inancında su iki şekilde mülâhaza edilirdi.

Etü. *yürünğ sub > ttü. Ak su* "dağdan inen su, gökten inen su, yağmur suyu.

Etü. *kara sub > ttü. Kara su* "yerden fışkıran su, pınar, kaynak suyu".

Türk inancına göre *ak su* "iyilik ve uğur", *kara su* ise "kötülük ve felâket" timsali idi. Ancak *KUT*'u olanlar, yani *KUT*'a sahip olanlar *kara su*'nun getireceği felâkete karşı durabilirlerdi. Eğer o kavmin *KUT*'u elinden gitmiş ise, felâkete karşı tahammül güç idi.

Bu bilgilere dayanarak ata sözünü şöyle açıklamak mümkündür: *SİN'liden* (Kağan mezarının bulunduğu araziden) *kara bodun* (halk) *göç etmiş*. Dolayısıyla

⁹ J. J. M. De Groot, *The Religious System of China*, I, Book I, Taipei 1964.

Kağan'ın mezarında bulunan *KUT*'u da kaybetmiş. *SİN'sizde* (Kağan mezarı ve kutunun olmaması yüzünden) *kara su*(ya tahammül) *güç imiş*.

3. Atasözünü bu şekilde açıkladıktan sonra cümlelerin faillerinin niçin cümle içerisinde bulunduğu meselesini de aydınlatmam gerekiyor. Cümlelerin faillerinin cümle içerisinde bulunmasının sebebi, bu iki cümlelerin *si* ön kafiyesi ile başlayan manzum bir metinden alınmış olmasıdır. Aksi takdirde cümleler *ka* ön kafiyesi ile, cümlelerin faili başta olmak üzere söylenirdi. Bilindiği gibi eski Türk şiirinde kafiye cümle başındadır. Buna Altay alliterasyonu denilir. Ön kafiyenin şartı, ön kafiye vokal ise hep aynı vokal, konson ise konsondan sonra gelen vokal de aynı olmak üzeredir. Eski Türkçe manzum metinlerde ön kafiye kullanmak mecburiyeti yüzünden, çoğu zaman cümlelerin failleri cümle içerisinde yer alır ve böylece devrik cümle teşekkül eder. Ön kafiye mecburiyetinden doğan gramer olayı hakkında bir örnek vermek istiyorum. Bu örnek şu dördlüktür.

o ol tınlıglar sizni körser bağlalurlar
o olar yime körmemektin bağlalurlar
te tengrim sizni körü birle boşolurlar
o olar yime körmeser kim boşolurlar

Bu dördlükte şair *o* vokal kafiyesini kullanırsa, üçüncü satırda ön kafiye bozulmuş olacak. O halde, şair cümleleri öyle bir şekilde söylemeli ki ön kafiye şartı gerçekleşmiş olsun. Meselâ:

kö körser sizni ol tınlıglar bağlalurlar
kö körmemektin olar yime bağlalurlar
kö körü birle tengrim sizni boşolurlar
kö körmeser kim olar yime boşolurlar.

Metin bu şekilde söylenildiği zaman dört cümlelerin de faili cümle içerisine girmekte, aynı zamanda ön kafiye şartı da gerçekleşmektedir. Gerçekte metnin aslı *kö* ön kafiyesi bu ikinci şekildedir.¹⁰

4. Bir başka husus da Terh yazıtında *köç-* (*köçer men*) fiili yanında *köç it-* (*köç itmiş*) birleşik fiilinin geçmesidir. Aynı yazıtta iki ayrı şeklin geçmesi şöyle açıklanabilir.

Terh yazıtının yazarı kendi cümlelerinde *köç-* fiilini kullanmıştır. *köç it-* fiilinin geçtiği iki cümleyi ise başka bir metinden, tahminime göre *si* baş kafiyesi manzum bir metinden, Terh yazıtına iktibas etmiştir. Bu yüzden orijinal şekil olan *köç it-* (*köç itmiş*) şeklini *köç-* fiilinin birleşik çekimi olan *köçmiş er-* (*köçmiş erdi*) şeklinde değiştirememiştir. Kısacası metinde aynı kavram için iki ayrı gramer şeklinin geçmesi, ikinci örneğin başka bir metinden Terh yazıtına iktibas edildiğine kuvvetli bir delil sayılabilir.

Son olarak bu ata sözünün ana cümleye niçin dahil edildiği konusu üzerinde durmak istiyorum.

¹⁰ R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, Metin 15, s. 158.

Bu konuyu T. Tekin makalesinde kısmen açıklamaktadır. Şöyle ki ilk Uygur kağanı olan *Kutlug Bilge Köl Kagan* Domuz yılı (748)'nda *Tay Bilge Totok* adlı birisini "yabgu" atamıştır. Şine Usu, Güney yüzü, 5. Satırdaki *t(a)y bilge tot(o)k(u)g y(a)bg(u) (a)t(a)dı* cümlesinden bunu öğreniyoruz. *Kutlug Bilge Köl Kağan*'ın ölümünden sonra taht için *Tay Bilge Totok* ile yazıtın sahibi *Moyun Çor* arasındaki tercihi, *kara bodun* yani "halk" ve *Tay Bilge Totok*'u "kağan mezarı"nın bulunduğu yeri kaybettiği için olacak cezalandırmış (ki bu olayın cereyan tarzını eldeki malzemeye göre bilmiyoruz, ancak seziyoruz) ve *Moyun Çor*'u *Tenğride bolmuş İl itmiş Bilge Kağan* unvanı ile "Kağan", eşini de *İl Bilge Katun* unvanı ile "Katun" ilân etmiştir.

Böylece bildirim başında sizlere iki cümlesini eksik olarak verdiğim ibareyi bütünü ile vermek ve metni iki kelime ilâvesiyle şöyle anlamak istiyorum:

(a)nta k(i)sre: küsgü yılıka:

sinl(i)gde: köç k(a)ra bod(u)n: (i)tm(i)ş:

sins(i)zde: küç k(a)ra sub : (i)rm(i)ş:

k(a)ra bod(u)n: turyın k(a)g(a)n (a)t(a)dı:

<mini> t(e)nğr(i)de: bolm(i)ş: (i)l (i)tm(i)ş: b(i)lge k(a)g(a)n (a)t(a)dı:

<k(a)t(u)n(u)g> (i)l : b(i)lge k(a)t(u)n (a)t(a)dı:

"Ondan sonra küsgü yılında (748 yılında)

Halk mezarın bulunduğu araziden göç etmiş.

Mezar olmadığı için felâkete katlanmak güç imiş.

Halk baş kaldırıp kağanı seçti.

<Beni> *Tenğride bolmuş İl itmiş Bilge Kagan* seçti.

<Hatunu> *İl Bilge Katun* seçti".

Sonuç olarak, 748 yılında *Moyun Çor*'un hangi ölçüler içerisinde ve kimler tarafından, nasıl kağan seçildiğini, manzum bir ata sözüne dayanarak sizlere açıklamış olduğumu zannediyorum.

KÜREK KEMİĞİ FALI VE AHMET MİDHAT EFENDİ'NİN GÖNÜLLÜ ROMANINDAKİ YERİ *

Erol ÜLGEN**

Fal, sözlüklerde, ansiklopedilerde bazı alet ve yöntemlerle gelecek hakkında bilgi almak, şans ve kısmeti öğrenmek, sevgiliden, kaybolan bir eşyadan, yolculuğa çıkmadan başa gelebilecek iyi ve kötü şeylerden haber alabilmek, bir kimsenin gönlünde olanı bilmek olarak tarif edilmiştir.¹ Hemen bütün toplumlarda bir batıl inanç ya da folklor unsuru olarak varlığını sürdüren fal, malzeme ve yöneldiği konuya göre çeşitli isimler almıştır. Fala bakmayı meslek edinenler kitaplara, el aya-sına, kürek kemiğine, kahve telvesine, oyun kâğıdına, remile, baklaya, çaya, suya vs. bakarak anlam çıkarmaktadırlar.

İnsanlık tarihi ile var olagelen fal ve falcılık, eski Türk inancında da önemli bir yere sahip olmuş, Türk hükümdarları, kayıp şeylere ilişkin haber ve işaret almak için sık sık falcılara müracaat etmişlerdir. Şamanistlerde ve Müslüman Türklerde en yaygın ve güvenilir sayılan fal, *yağrın* denilen kürek kemiği falıdır. Kürek kemiğini yakarak üzerinde oluşan çizgilere göre geleceği haber veren kişiye ise *yağrınca* denilmekte idi.² Türkçenin orijinal kaynaklarından biri olan *Divan-u Lûgati't-Türk* adlı eserde de "kürek kemiği karışrsa il karışır"³ "atasözüne yer verilerek o dönemde bu fala verilen önem dile getirilmektedir.

Bu fala bakanlar kuzu, koyun, keçi, geyik gibi hayvanlardan sağladıkları kürek kemiklerini, özel olarak bu iş için hazırlanan ocaklarda ateşe tutmakta, üzerindeki delik, çizgi, çatlak, nokta ve şekillere göre yorum yapmakta idiler. Etnoğrafya araştırmalarından anlaşıldığına göre bu tür fala Yunanlılar, Romalılar, bazı Balkan halkları, Çinliler ve Japonlar gibi çeşitli ırklara mensup milletler tarafından da bakılmakta idi. Moğol saraylarında da çok önem verilen bu fala, Moğol hükümdarı Mengü Han'ın bir işe girişirken baktığı ve sonucuna göre hareket ettiği V. Rubruk'un verdiği bilgilerden öğrenilmektedir. Verilen bu bilgilerden anlaşıldığına

* Bu makale IX. Milli Türkoloji Kongresi (15-19 Eylül 1997, İstanbul)'nde tebliğ olarak okunmuştur.

** Yard. Doç. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.

¹ "fal", *Türkçe Sözlük*, TDK, c. 1, Ankara 1988, s. 487. ; Uğur Gökteş, "Falcılık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1994, s. 257.; Mehmet Aydın, "Fal". *DİA*, c. 12, İstanbul 1995, s. 134.

² Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. bs. Ankara 1986, s. 151. ; Eşref Buharalı, "Türklerde Koyun Kemiği Falına Bakma Âdeti", *Türk Kültürü*, Yıl: 33, nr. 385, Mayıs 1995, s. 275.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-u Lûgati't Türk*. (Haz: Kilitli Rifat), İstanbul 1333-1335, c. III, s. 16.; *Divan-u Lûgati't-Türk Tercümesi*, (çev: Besim Atalay), 3. bs., c. III, Ankara 1992, s. 21.